

О. О. Закаль

*аспірантка кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені В.З. Янчука
Національного університету біоресурсів та природокристування України
ORCID: 0000-0003-4231-1299*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ КЛІМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Питання опанування й використання міжнародного досвіду правового регулювання суспільних відносин традиційно порушується або в тих випадках, коли йдеться про «нестачу» наявних нормативних ресурсів національної правової бази, її нерелевантність сучасним викликам та актуальним проблемам, що вимагають нагального правового втручання, або ж тоді, коли досвід такого правового регулювання, напрацьований в інших країнах, з усієї очевидністю може виступити в ролі нормативної «моделі» (зразка) або джерела відповідних правових запозичень, здатних не лише актуалізувати функціонування національної правової системи в напрямі задоволення суспільної потреби в урегулюванні нових суспільних відносин, але й гармонізувати відповідні правові підходи і практики. У цьому сенсі варто вказати на те, що у сфері юридичного регулювання захисту кліматичних прав людини обидві вказані тенденції успішно перетинаються і цілком можуть бути використані для загальної транспозиції стану кліматичного законодавства України, яке лише стає на «рейки» праволюдного підходу, поза яким твердити про феноменологію кліматичних прав у системі національного права взагалі не доводиться.

Проте самі по собі формулювання кліматичних прав людини, навіть на нормативному рівні, де вони фіксуються, проголошуються, закріплюються, не можуть замінити ефективно законодавство щодо зміни клімату [1, 244]. Адже саме в рамках останнього фіксу-

ються правові інститути гарантування цих прав, юридичної відповідальності за їх порушення, а також засади міжнародного співробітництва щодо наднаціонального забезпечення і захисту таких прав.

Пріоритетність уваги до міжнародного закріплення кліматичних прав людини пояснюється й тим, що саме «міжнародні норми з прав людини вважаються критерієм, якому мають відповідати законодавство й відповідна юридична практика всіх держав міжнародної спільноти» [2, 105-106]. Тобто вони є своєрідним зразком, правовим еталоном, що одночасно виступає в ролі критерію відповідності національного праволюдного підходу до міжнародним вимогам утілення концепту прав людини в національному позитивному праві. При цьому головна мета договорів та інших міжнародних актів у системі забезпечення кліматичних прав людини полягає не в дублюванні національного законодавства, а у встановленні чітких загальних стандартів діяльності держав, у забезпеченні їх усебічного визнання й однакового застосування [3].

Мета і завдання дослідження. Метою цього дослідження є науково-правовий аналіз міжнародно-правових проблем захисту кліматичних прав людини в контексті набутого протягом останніх десятиліть міжнародного правового досвіду.

Стан дослідженості проблеми. Дослідження проблематики міжнародно-правових проблем захисту кліматичних прав людини є новаційним напрямом розвитку сучасної еколого-правової науки. В Україні відповідні

розробки провадили Г. Анісімова, Г. Балюк, А. Гетьман, Т. Демчук, Д. Зубко, Н. Кобецька, В. Костицький, М. Краснова, Ю. Краснова, Н. Мехед, В. Музика, С. Муравйова, Т. Оверковська, Я. Павко, В. Полич, Г. Потапчук, К. Прохоренко, С. Романко, О. Сушик, Д. Фелонюк, Ю. Шемшученко та ін.

Значно більшим є внесок у розробку цієї проблеми з боку зарубіжних науковців, зокрема: С. Адельмана, С. Атапатту, Д. Белла, А.К. Бергмана, Д. Боданського, А. Бойла, С. Болдіна, С. Борраса, Е. Бранштедта, С. Вандерхейдена, Дж. Вілсона, К. Вогана, Дж. Гупти, Е. Дейлі, С. Дессая, Дж. Джарайа-Манцано, А.О. Джегеде, Дж.М. Джорді, Д.В. де Карвайо, Г. Келлера, Е. Кіми, С. Кормана, Л. Котце, В. Краусса, Дж. Мей, Дж. Нокса, Р. О'Гормана, Дж. Оденбауха, Г. Ософські, К. Перселла, Дж. Піл, Е. Поснера, Б. Престона, А. Саваресі, Дж. Сетцер, М. Тігре, В. Фіц-Патріка, С.Р. Фостера, П. Харріса, М. Херлберта, Р. Хікса, О. Чепмена, К. Чесса, Д. Шелтона, Г. фон Шторха та ін.

У зв'язку з триваючою інституціоналізацією кліматичних прав людини в національному законодавстві України питання з'ясування та врахування наявного зарубіжного правового досвіду їх захисту постає як актуальне наукове та практичне завдання сучасної вітчизняної еколого-правової науки.

Виклад основного матеріалу. Як переко­нує аналіз зарубіжного досвіду еколого-правового розвитку, на сьогодні превалюючою формою закріплення і захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма, зумовлена транснаціональним характером зміни клімату та початковим пріоритетним науково-теоретичним осмисленням й усвідомленням специфіки впливу кліматичної кризи на права людини саме на міжнародному рівні.

Основним джерелом формування системи кліматичних прав людини є новітня (сформована упродовж останніх 30 років і така, що все ще перебуває в стані активного формування) міжнародно-правова договірна база.

Ключовими в її структурі є такі базові для регулювання сфери кліматичних праводносин акти, що були прийняті, починаючи з 1990-х років: Рамкова Конвенція ООН про зміну клімату 1992 року [4], Кіотський протокол 1997 року [5], Паризька кліматична угода 2015 року [6] та ін.

На основі аналізу положень Рамкової конвенції ООН про зміну клімату можна виокремити такі кліматичні права людини: 1) право на захист кліматичної системи на благо нинішнього і майбутніх поколінь людства; 2) право на обмеження антропогенних викидів парникових газів, захист та підвищення якості поглиначів і накопичувачів парникових газів; 3) право на інформування з проблем зміни клімату і її наслідків; 4) право участі у розгляді питань зміни клімату та їх наслідків і в розробці відповідних заходів реагування [7]. Їх констатація на рівні Рамкової конвенції ООН мала фундаментальне значення, кліматичні права були визнані на рівні найавторитетнішої міжнародної організації, що відкрило шлях їх закріпленню у кліматичному законодавстві країн – членів ООН та для розвитку правозастосовної судової практики.

Паризька кліматична угода містить прямі відсилання до трьох ключових кліматичних прав, які фіксуються як права громадськості: право на інформування щодо змін клімату, право участі у заходах з пом'якшення наслідків зміни клімату, право доступу до інформації про зміни клімату та право співробітництва на всіх рівнях щодо зміни клімату [8]. Із цього переліку випливає, що кліматичними можуть визнаватися не лише певні суб'єктивні права, але й права колективного характеру: права корінних народів, місцевих громад, мігрантів, дітей, осіб з обмеженими можливостями, осіб, які знаходяться у вразливих обставинах, права у сфері гендерної рівності, права нинішнього та майбутніх поколінь, права громадськості.

Саме на міжнародно-правовому рівні безпечний клімат було вперше концептуалізовано й конституційовано в якості окремого

«блага нинішнього і прийдешнього покоління людства» [9, 72], а тому й самостійного об'єкта еколого-правової охорони.

Відбувається поступове конституційне закріплення кліматичних прав, 11 зі 197 держав світу вже включили до своїх національних конституцій відправні правові норми щодо змін клімату (Алжир [10], Болівія [11], Кот-д'Івуар [12], Куба [13], Домініканська Республіка [14], Еквадор [15], Таїланд [16], Туніс [17], Венесуела [18], В'єтнам [19], Замбія [20]). Крім того, у проектах конституцій Гамбії та Йємену також містяться посилання на заходи з протидії зміні клімату [21; 22]. Таким чином, з регіональної точки зору, на Латинську Америку припадає приблизно 45%, на Африку – приблизно 36% від загальної кількості країн із кліматичними конституційними нормами, тоді як Європа та Північна Америка не мають жодної, що вказує на особливо значиму проблему зміни клімату саме для «глобального Півдня», що відображає перехід екологічного конституціоналізму до наступної фази – кліматичного конституціоналізму [23; 24].

Більшість кліматичних конституційних положень містять, принаймні в загальних рисах, зобов'язання держав боротися зі зміною клімату або досягти бажаного кліматичного сценарію, тобто мають, умовно кажучи, конституційно-консервативний або конституційно-адаптивний характер. Такими є конституційні норми основних законів Алжиру, Кот-д'Івуару, Куби, Еквадору, Гамбії та В'єтнаму. Наприклад, положення преамбули Конституції Кот-д'Івуару виражає зобов'язання країни сприяти захисту клімату [25], а Конституція Алжиру (також преамбула) визнає занепокоєння щодо наслідків зміни клімату, а також містить зобов'язання вжити заходів, виражене голосом народу [26]. Конституція Куби є більш деталізованою, спираючись на її соціалістичну спадщину та зобов'язання щодо антиімперіалізму та інтернаціоналізму для сприяння кліматичним діям через призму принципів диференціації та справедливості

Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, а також містить імператив встановлення більш справедливого і рівноправного міжнародного економічного порядку та «викорінення нераціональних моделей виробництва і споживання» (стаття 16) [27].

Важливим напрямом правового регулювання у сфері зміни клімату є законодавче закріплення кліматичних прав людини. Кожна зі 197 країн – сторін Рамкової конвенції ООН зі зміни клімату прийняла щонайменше один закон, присвячений зміні клімату, загалом, у світі нараховується понад 1800 кліматичних законів [30].

У цьому сенсі особливо важливим для України є досвід Європейського Союзу щодо визнання та нормативного закріплення кліматичних прав людини як пріоритетної цінності у сфері протидії зміні клімату. Так, на підставі аналізу змісту європейського кліматичного законодавства виокремлені такі кліматичні права громадян ЄС: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання, включаючи підприємства, працівників, інвесторів і споживачів, у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики [31].

Водночас, законодавчому закріпленню кліматичних прав людини в окремих країнах (Великобританія [32], Португалія [33], Перу [34], Мексика [35]) на сьогодні властиві такі риси: закріплення цих прав є напрямом формування і реалізації державної кліматичної політики в різних країнах і відбувається через прийняття спеціальних законів про зміни

клімату, що мають характер рамкових або узагальнюючих нормативно-правових актів; законодавче закріплення кліматичних прав супроводжується деталізацією зобов'язань держави, бізнесу, громадянського суспільства (неурядових організацій) у сфері забезпечення кліматичних прав; важливе значення в законодавчому закріпленні мають процедурні кліматичні права людини, які є найбільш важливими з точки зору забезпеченості їх правореалізаційним механізмом, зокрема з точки зору можливостей їх судового захисту.

Реалізація кліматичних прав у більшості з них пов'язана з планомірним скороченням викидів парникових газів, адже планування обмеження таких викидів супроводжується встановленням юридично обов'язкових обмежень на такі викиди, прийняттям відповідних програм та зростання бюджетного фінансування. Так, 12 держав (Бенін, Канада, Чехія, Фіджі, Франція, Німеччина, Японія, Маршаллові острови, Мексика, Україна, Велика Британія та США) подали до ООН довгострокові плани декарбонізації, як це запропоновано Паризькою кліматичною угодою. Такі закони, прийняті передусім із метою скорочення викидів парникових газів, менш популярні серед країн, що розвиваються, адже там законодавцям доводиться намагатися збалансувати необхідність скорочення викидів парникових газів із цілями забезпечення прискорення економічного розвитку [36].

Механізм захисту кліматичних прав людини посилюється долученням до цих процесів органів правосуддя. У різних країнах поступово поширення набуває термін «кліматичні судові процеси», що зазвичай використовується для позначення судових позовів, поданих до міжнародних або національних судових або квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни [37; 38].

Зарубіжні науковці помітили цю нову тенденцію, описавши її як «поворот до прав людини» у судових процесах, пов'язаних із

кліматом. Цей «поворот», який вперше описали в 2018 році відомі зарубіжні дослідники Ж. Піл та Г. Ософські, відтоді значно посилюється [39].

Суди розглядали скарги щодо прав людини *proprio motu*, тобто з власної ініціативи або за заявами, а Відповідачами в кліматичних справах, заснованих на правах людини, зазвичай є держави та органи державної влади [40]. В останні роки зростає визнання прав людини корпоративними суб'єктами на міжнародному, регіональному та національному рівнях було пов'язане зі збільшенням кількості судових процесів і щодо корпоративних порушень прав людини у сфері зміни клімату [41].

Поряд із судовим захистом кліматичних прав людини, що впливають із позитивних обов'язків держави, виокремлюється також і такий напрям судового захисту, що ґрунтується на негативному обов'язку держав запобігати порушенням прав людини у сфері зміни клімату [42]. У ході судових процесів не лише знаходять захист традиційні права людини, що перебувають під впливом кліматичних змін, але й набувають захисту власне кліматичні права (права на стабільний клімат, належні кліматичні умови життя, доступ до кліматичної інформації, доступ до правосуддя у кліматичних справах, право на забезпечення державою зменшення викидів парникових газів, право на участь у формуванні та/або здійсненні кліматичної політики, право на додатковий захист вразливих верств суспільства, обумовлений кліматичними змінами, та ін.).

Висновки. Міжнародний досвід правового регулювання та забезпечення захисту кліматичних прав людини проаналізований у контексті диференціації кількох правових «зрізів», а саме: міжнародно-договірного, міжнародно-конституційного, міжнародно-законодавчого та міжнародно-судового рівнів. Вони мають взаємопов'язаний та взаємозумовлюючий характер.

Домінантною формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнарод-

но-договірна форма. Проте вона на сьогодні не має завершеного характеру; розвиток цієї бази характеризується відсутністю єдиного уніфікованого й систематизуючого договору, який би передбачав чіткий перелік кліматичних прав людини та засобів їх захисту.

Конституційне і законодавче закріплення кліматичних прав людини є окремим важли-

вим напрямом їх правового захисту, набуває дедалі вагомішої ролі судовий механізм захисту кліматичних прав людини, що обумовило появу терміну «кліматичні судові процеси». У межах судової юриспруденції помітне формування нових кліматичних прав людини та обов'язків держав і суб'єктів господарювання щодо сприяння в їх реалізації та захистові.

Анотація

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових проблем захисту кліматичних прав людини в контексті набутого протягом останніх десятиліть міжнародного правового досвіду. Міжнародний досвід правового регулювання та забезпечення захисту кліматичних прав людини проаналізований у контексті диференціації кількох правових «зрізів», а саме: міжнародно-договірного, міжнародно-конституційного, міжнародно-законодавчого та міжнародно-судового рівнів. Виявлено, що домінантною формою захисту кліматичних прав людини залишається саме міжнародно-договірна форма. Вона не має завершеного характеру; розвиток цієї бази характеризується відсутністю єдиного уніфікованого договору, який би передбачав чіткий перелік кліматичних прав людини та засобів їх захисту; кліматичні права людини виникають поряд із формулюванням нових зобов'язань національних держав-учасниць відповідних договорів; посилюється наголос у формулюванні переліку цих прав на колективних правах вразливих верст суспільства. Початковий характер має конституційна форма захисту кліматичних прав людини: лише в 11 країнах наявні відповідні конституційні положення, що не мають розгорнутого характеру (Алжир, Болівія, Кот-д'Івуар, Куба, Домініканська Республіка, Еквадор, Таїланд, Туніс, Венесуела, В'єтнам, Замбія). Водночас конституційний захист кліматичних прав людини відкриває шлях формулюванню відповідних законодавчих положень та сприяє формуванню феномену кліматичного конституціоналізму в сучасному світі. Законодавче закріплення кліматичних прав людини є окремим важливим напрямом їх правового захисту. На цьому правовому рівні набувають захисту такі кліматичні права людини: 1) право на кліматично нейтральне суспільство; 2) право на передбачуваність і впевненість для всіх суб'єктів господарювання у здійсненні заходів, спрямованих на відвернення та/або подолання негативних наслідків зміни клімату; 3) право на поступове зменшення викидів парникових газів; 4) право на інформування щодо зміни клімату; 5) адаптивна «тріада» прав (право на адаптацію до зміни клімату, право на посилення стійкості до зміни клімату, право на зменшення вразливості до зміни клімату); 6) право на забезпечення справедливих умов адаптації до кліматичної політики; 7) права на участь громадськості у формуванні кліматичної політики. Набуває дедалі вагомішої ролі судовий механізм захисту кліматичних прав людини. У багатьох країнах кліматичні судові процеси охоплюють судові позови, подані до міжнародних або національних судових або квазісудових органів, що порушують питання права чи фактів щодо кліматознавства, пом'якшення наслідків зміни клімату або адаптації до такої зміни. У межах судової юриспруденції помітне формулювання нових кліматичних прав людини та обов'язків держав і суб'єктів господарювання щодо сприяння в їх реалізації та захистові.

Ключові слова: права людини, покоління прав людини, екологічні права людини, кліматичні права, захист кліматичних прав, міжнародно-правові договори, сталий розвиток.

Zakal O. O. International legal problems of protection climate human rights

Summary

The article is devoted to the study of international legal problems of protection of climate human rights in the context of the international legal experience gained over the last decades. The international experience of legal regulation and ensuring the protection of climate human rights is analyzed in the context of the differentiation of several legal «slices», namely: international treaty, international constitutional, international legislative and international judicial levels. It was revealed that the dominant form of protection of human climate rights remains precisely the international contractual form. It does not have a complete character; the development of this base is characterized by the absence of a single unified agreement that would provide for a clear list of climate-related human rights and means of their protection; human climate rights arise along with the formulation of new obligations of national states that are parties to the relevant treaties; the emphasis in formulating the list of these rights on the collective rights of vulnerable sections of society is increasing. The constitutional form of protection of climate human rights is of a rudimentary nature: only 11 countries have relevant constitutional provisions that do not have a detailed character (Algeria, Bolivia, Cote d'Ivoire, Cuba, Dominican Republic, Ecuador, Thailand, Tunisia, Venezuela, Etnam, Zambia). At the same time, constitutional protection of human climate rights paves the way for the formulation of relevant legislative provisions and contributes to the formation of the phenomenon of climate constitutionalism in the modern world. Legislative consolidation of human climate rights is a separate important area of their legal protection. At this legal level, the following climate rights are protected: 1) the right to a climate-neutral society; 2) the right to predictability and confidence for all business entities in the implementation of measures aimed at averting and/or overcoming the negative consequences of climate change; 3) the right to a gradual reduction of greenhouse gas emissions; 4) the right to information about climate change; 5) the adaptive “triad” of rights (the right to adapt to climate change, the right to increase resilience to climate change, the right to reduce vulnerability to climate change); 6) the right to ensure fair conditions for adaptation to climate policy; 7) the right to public participation in the formation of climate policy. The judicial mechanism for the protection of climate human rights is gaining an increasingly important role. In many countries, climate litigation encompasses legal actions brought before international or national judicial or quasi-judicial bodies that raise questions of law or fact regarding climate science, climate change mitigation, or adaptation to such change. Within the framework of judicial jurisprudence, the formulation of new climate human rights and the obligations of states and business entities to assist in their implementation and protection is noticeable.

Key words: human rights, generation of human rights, ecological human rights, climate rights, protection of climate rights, international legal treaties, sustainable development.

Список використаних джерел:

1. Savaresi A. Human rights and the impacts of climate change : Revisiting the assumptions. *Oñati socio-legal series*. 2021. Volume 11. Issue 1. P.
2. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. *Праці Львів. лабораторії прав людини і громадянина НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України. Серія І. Дослідження та реферати*. Львів : Астрон, 2006. Вип. 10. 120 с.
3. Пушкар О. В. Реалізація європейських стандартів публічного управління щодо забезпечення прав людини та напрями їх упровадження в Україні. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik>.
4. Рамкова конвенція ООН про зміну клімату : ратифіковано Законом України № 435/96-ВР від 29.10.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.
5. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text.

6. Паризька угода 2015 року : Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text.
7. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату : ратифіковано Законом України № 435/96-ВР від 29.10.1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text.
8. Паризька угода 2015 року : Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text.
9. Прохоренко К. Аксиологічні питання об'єктивації клімату в екологічному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 87. С. 71-73.
10. Algeria's Constitution of 2020. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.pdf?lang=en.
11. Bolivia (Plurinational State of)'s Constitution of 2009. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bolivia_2009.pdf.
12. Côte d'Ivoire's Constitution of 2016. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cote_DIvoire_2016.pdf?lang=en.
13. Cuba's Constitution of 2019. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en.
14. Dominican Republic's Constitution of 2015. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015.pdf.
15. Ecuador 2008 (rev. 2021). URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2021?lang=en.
16. Constitution of the Kingdom of Thailand. URL: [https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-05/CONSTITUTION+OF+THE+KINGDOM+OF+THAILAND+\(B.E.+2560+\(2017\)\).pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-05/CONSTITUTION+OF+THE+KINGDOM+OF+THAILAND+(B.E.+2560+(2017)).pdf).
17. Tunisia's Constitution of 2014. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf.
18. Venezuela (Bolivarian Republic of)'s Constitution of 1999 with Amendments through 2009. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009.pdf?lang=en.
19. The Constitution of the Socialist Republic of Vietnam (2013). URL: https://constitutionnet.org/sites/default/files/tranlation_of_vietnams_new_constitution_enuk_2.pdf
20. An Act to amend the Constitution of Zambia. URL: [https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Zambia%20%20\(Amendment\),%202016-Act%20No.%202_0.pdf](https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Zambia%20%20(Amendment),%202016-Act%20No.%202_0.pdf).
21. Gambia (The) 2020 – Draft of 29 Mar 2020. URL: https://constituteproject.org/constitution/Gambia_2020D.pdf?lang=en
22. The 2015 Draft Yemeni Constitution. URL: [https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-07/2015%20-%20Draft%20constitution%20\(English\).pdf](https://constitutionnet.org/sites/default/files/2017-07/2015%20-%20Draft%20constitution%20(English).pdf).
23. Research Handbook on Global Climate Constitutionalism / Edited by Jordi Jaria-Manzano and Susana Borrás. Cheltenham, UK : Edward Elgar Publishing 2019. 352 p.
24. Navraj Singh, Ghaleigh Joana, Setzer Asanga Welikala. The Complexities of Comparative Climate Constitutionalism. *Journal of Environmental Law*, Volume 34, Issue 3, November 2022. P. 517–528.
25. Côte d'Ivoire's Constitution of 2016. https://www.constituteproject.org/constitution/Cote_DIvoire_2016.pdf?lang=en.
26. Algeria's Constitution of 2020. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2020.pdf?lang=en.

27. Cuba's Constitution of 2019. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019.pdf?lang=en.
28. Tunisia's Constitution of 2014. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Tunisia_2014.pdf.
29. Venezuela (Bolivarian Republic of)'s Constitution of 1999 with Amendments through 2009. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009.pdf?lang=en.
30. Policy brief Global trends in climate change legislation and litigation : 2018 snapshot. URL: <http://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/wp-content/uploads/2018/04/Global-trends-in-climate-change-legislation-and-litigation-2018-snapshot-3.pdf>.
31. Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law'). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32021R1119>.
32. Climate change act. 2008. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/27/contents>.
33. Lei de Bases do Clima. URL: <https://files.dre.pt/1s/2021/12/25300/0000500032.pdf>.
34. Ley Marco Sobre Cambio Climático. URL: <https://www.lse.ac.uk/GranthamInstitute/wp-content/uploads/2018/04/1638161-1.pdf>.
35. Mexican General Law on Climate Change. URL: <https://storage.googleapis.com/cclow-staging/7y1jtu8fvqrbgvgq3dvkmh76tb66?GoogleAccessId=laws-and-pathways-staging%40soy-truth-247515.iam.gserviceaccount.com&Expires=1678960751&Signature=dWb9L%2BCwv9E BYRkcH9cXu4RbJcqL%2FpXUhwxtHaHh7Tc8m6IZun7gso7Pox%2BNXCj2slNBkKIVtfCgkIUSSriSFeFoYKe9SnnMILJZjC9gYMiRu%2F8FAKIFuhI0V6AtL82pgDD4ANXMIPgrqsZbr3wvpqzrziiIacUs36IX8dZOZtEgeN8YqGSU52v8hvgPxUZufNv5XPqdWwZy19zBKgn8mjKvv2DGoAysWPZW%2FhSJOX71%2FhoPvsz1C56UOIw%2FIWwgTWVcT0uxHeYRuizex82MYHOETMFQMVoWTjAjL%2BZbiCAHEmBHudhsGRporgPvMXrm%2FIWFAtd2aDsm0uxWig%3D%3D&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D%22f%22%3B+filename%2A%3DUTF-8%27%27f&response-content-type=application%2Fpdf>.
36. A safe climate : good practices. Note by the Secretary-General Supplementary information on the report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment. A/74/161 Annex. URL: <http://srenvironment.org/sites/default/files/Reports/2019/CC%20Good%20Practices%20Annex.pdf>
37. Markell D., Ruhl J.B. An Empirical Assessment of Climate Change in the Courts : A New Jurisprudence or Business As Usual? *Florida Law Review*. 2012. V. 64. Iss. 1. P. 14-72.
38. De Vilchez P. and Savaresi A. The Right to a Healthy Environment and Climate Litigation : A Game Changer? *Yearbook of International Environmental Law*. 2021. 32. P. 3-19.
39. Peel J. and Osofsky H.M. A Rights Turn in Climate Change Litigation. *Transnational Environmental*. 2018. Vol. 7. P. 37-67.
40. Hartmann J. and Savaresi A. Corporate Actors, Environmental Harms and the Draft UN Treaty on Business and Human Rights : History in the Making? [2021] QIL QDI. URL: <http://www.qil-qdi.org/corporate-actors-environmental-harms-and-the-draft-un-treaty-on-business-and-human-rights-history-in-the-making/>
41. Savaresi A. and Setzer J. Rights-Based Litigation in the Climate Emergency : Mapping the Landscape and New Knowledge Frontiers. *Journal of Human Rights and the Environment*. 2022. Vol. 13. № 1. P. 7-34.
42. Council of Europe. Manual on Human Rights and the Environment. Principles Emerging from the Case-Law of the European Court of Human Rights' (2012). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/dh_dev_manual_environment_eng.